

NAVOIY ASARLARIDA SHAM' OBRAZI EPITETLARI

Turdiyeva Shodiya Xusniddin qizi,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,
Toshkent, 100149, O'zbekiston Respublikasi
E-mail: shturdiyeva1306@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19543981>

Annotatsiya. Sharq mumtoz adabiyoti o'zining obraz va tashbehlari bilan ahamiyatlidir. Ko'plab shoirlar o'zlarining mahoratlarini ko'rsatish uchun she'riy san'atlar va timsollar qatori obraz epitettlaridan unumli foydalangan. Ular orasida sham' obrazi va uning epitettlari alohida ajralib turadi.

Sharq mumtoz adabiyoti, xususan, tasavvuf adabiyotining ko'plab namoyandalari singari Alisher Navoiy ijodida ham bu epitet ajralib turadi. Ushbu maqolada shoirning devon va dostonlarida faol hamda kam uchraydigan sham' obrazi epitettlari tahlil qilingan. Ularning baytdagi o'rni, badiiy tasvirdagi ahamiyati, ijodkor maqsadini yuzaga chiqarishdagi ishtiroki o'rganilgan. Sham' obrazi epitettlari va ular qo'llanilgan ma'nolar tahlillar hamda misollar orqali ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar va iboralar: sham', parvona, obraz, tasavvuf, mutasavvif, murid, murshid, mahbuba, oshiq, yor, epitet, ko'ngil, tashbeh, vasl, hamd, na't, ramz.

Аннотация. Классическая восточная литература отличается богатой системой образов и выразительных средств. Многие поэты мастерски использовали поэтические приёмы и символические образы, в том числе эпитеты, чтобы продемонстрировать своё художественное мастерство.

Среди них особое место занимает образ свечи и её эпитеты. Как и в творчестве многих представителей классической восточной литературы, особенно суфийской, данный образ ярко представлен и в наследии Алишера Навои. В данной статье анализируются как часто встречающиеся, так и редкие эпитеты образа свечи в диванах и поэмах поэта. Рассматриваются их роль в составе бейта, значение в художественном изображении, а также участие в раскрытии авторского замысла. Значения эпитетов, связанных с образом свечи, и особенности их употребления показаны на основе анализа и примеров.

Ключевые слова и выражения: свеча, мотылёк, образ, суфизм, суфий, ученик, духовный наставник, ашик, возлюбленный, эпитет, сердце, сравнение, соединение (vasl), хвала (hamd), na't, символ.

Annotation. Classical Eastern literature is distinguished by its rich system of imagery and figurative expressions. Many poets skillfully employed poetic devices and symbolic representations, including epithetic images, to demonstrate their artistic mastery.

Among these, the image of the candle and its epithets occupy a special place. As in the works of many representatives of classical Eastern literature, particularly Sufi literature, this epithet is also prominently featured in the творчество of Alisher Navoi. This article analyzes both frequently and rarely used epithets of the candle image in the poet's divans and epics. It examines their role within couplets, their significance in artistic depiction, and their contribution to expressing the poet's creative intention. The study illustrates the meanings of candle-related epithets and their usage through analysis and examples.

Keywords and expressions: candle, moth, image, Sufism, Sufi, student, spiritual guide, ashik, beloved one, epithet, heart, simile, union, praise, eulogy (na't), symbol.

Kirish. Badiiy adabiyotda tushuncha va kishilarning o'ziga xos xususiyatlari tasvirlash hamda ta'kidlash, ularga obrazlilik va ta'sirchanlik berish uchun badiiy aniqllovchi sifatida epitetlardan foydalaniladi. Ular tasvirni hissiyotga boy, yorqin, takrorlanmas, esda qolarli va muallif fikrini, kayfiyatini yetkazishga xizmat qiladi. Epitetlar adabiyotning eng qadimgi, antik davridan boshlab qo'llanilib kelinadi. Ular badiiy asarda muhim ahamiyatga egadir.

Sharq mumtoz adabiyoti ramziyligi, bo'yoqdorligi va epitetlardan keng foydalanilganligi bilan ajralib turadi. Shoirilar ijodida ko'plab obrazlarning bir-birini takrorlamas epitetlarini ko'rish mumkin. Bunday badiiy aniqllovchilar asar mazmunini teranroq anglash, muallif maqsadini tushunishga yordam beradi. Forsiy va turkiy shoirilar ijodida ular muhim ahamiyatga ega. Mumtoz adabiyotda bulbul, gul, sham' kabi obrazlarning epitetlarida keng foydalaniladi. Ular orasida sham' obrazi epitetlari alohida ajralib turadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek mumtoz adabiyotida ramzillik, obrazlar va ularning epitetlari muhim ahamiyatga ega. Har bir ijodkor obrazlarni o'zining tasavvuri, e'tiqodidan kelib chiqqan holda ma'noviy boyitib boradi. Sham' obrazi ham shu tarzda boy ma'noviy qatlamlar va epitetlarga ega bo'lib borgan. Ularning badiiy asarda alohida ahamiyatga egaligiga qaramasdan, ularning o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rnini belgilash yuzasidan yetarli tadqiqotlar olib borilmagan. Garchi sham' obrazi monografik jihatdan o'rganilmagan bo'lsa ham Haqqulov I., Rafiddinov S., Salimov I., Eshonqulov H., Mamatqulova T., Bozorova N., Hamroyeva D., Mullaxo'jayeva K., Qobilova Z., Mamadaliyeva Z., Jumanov R., Qobilov U., Xolboyeva M. kabi olimlar o'zlarining nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarida biroz to'xtalib o'tgan. Olimov Sultonmurod, Sharipov Sharofiddin kabi olimlarning kitoblarida ham bu obraz haqida bahs yuritilgan. Bu tadqiqotlarda sham' obrazi cheklangan doirada tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda qiyosiy-tipologik, qiyosiy-tarixiy, struktur tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar. Ko'plab ijodkorlardan farqli o'laroq Navoiy ijodida sham' obrazi epitetlari alohida o'ringa ega. Buni shoir ijodida qo'llanilgan bu epitetlarning sonidan ham bilsa bo'ladi. Navoiy 100 dan ziyod sham' epitetlarini o'z asarlarida keltiradi. Bir obrazning bir shoir ijodida bu qadar ko'p epitetlardan foydalanilganligining o'ziyoq obraz va uning epitetlarini ahamiyatini belgilab beradi. U qator ijodkorlar tomonidan foydalanilgan epitetlar: sham'i shabiston, sham'i tiroz, sham'i hidoyat, sham'i anvar, sham'i anjuman, sham'i anvar kabilardan tashqari, hatto o'z asarlarida ham kam uchraydigan: sham'i maqsad, sham'i mu'jizot, sham'i davlat, sham'i havoyi, sham' tori, sham'i rahmat, shukr sham'i, sham'i ulfat, sham'i may, guli sham'jabin, sham'i mahfil,

ishrat sham'i, ko'zum sham'i, el sham'i, sham'i paykon, sham'i raxshanda, sham'i surur singarilarni ham unumli istifoda etgan.

Boshqa shoirlar singari Navoiy ijodida ham faol qo'llanilgan sham' obrazi epitetlaridan biri sham'i shabistondir. U uyni yorituvchi sham', qorong'u kechani yorituvchi sham', Alloh, oy kabi ma'nolarda shoirning devon va dostonlarida keng qo'llanilgan:

Chun kuyar parvona ul sham'i shabiston o'tig'a,

Anglag'ay kuymakni bir tun kuysa hijron o'tig'a. [5.1]

Ul qorong'u kechani yoritadigan sham' o'tida parvona shu sababdan kuyadiki, buni anglash uchun bir tun hijron o'tida kuymoq kerak. Parvona uchun hijron o'tida kuyishdan o'z mahbubi otashida kuyish yaxshiroq. Chunki sham' o'tida kuygan parvona o'z mahbubi bilan bir butunga aylanadi, uning vasliga yetadi. Oshiq uchun ham hijronda tunlarni o'tkazishdan ko'ra, yoridan keladigan jafolar qadrliroqdir.

Shoir tomonida ko'p qo'llanilgan sham' obrazi sifatlovchilaridan yana biri sham'i jamol bo'lib, u go'zallik, suluvlik, jozibadorlik sham'i; husn, ko'rk, chiroy, jamol sham'i; chiroyli yuz, chehra sham'i kabi ma'nolarda qo'llanilgan:

G'am shomidin Navoiyni netkay xalos etib,

Yorutsang uyini sham'i jamoling ziyosidin. [5.2]

Navoiyni g'am shomidan xalos qilib nima qiladi, jamol sham'ining ziyosidan uyini yorit. Bunda ul go'zal yor Navoiyni g'am shomidan xalos etishi emas, balki chiroyli yuzi bilan uning uyini yoritishi yaxshiroqdir. Shoir bu tasvir orqali yor yuzining nurafshonligi, uning go'zalligi va oshiq uchun uyida mahbubining bo'lishi uni nurga to'ldirishi ifodalanadi.

Sham'i mehr ham faol qo'llanilgan bo'lib, quyosh, Iskandar, Muhammad (s.a.v.) kabi ma'nolarda istifoda etilgan. Bu epitete ko'proq quyosh ma'nosida qo'llanilgan, lekin yuqoridagi boshqa ma'nolarda ham baytlarda uchraydi:

Qachonkim topib suv aro sham'i mehr

Ki, lu'bat ayon aylar erdi sipehr. [7.1]

Qachonki quyosh suv ichiga kirsam, falak o'zining go'zal o'yinchilarini ko'rsatadi. Quyosh botganidan so'ng osmonni yulduzlar qoplashi, dengiz ustida ularning yanada go'zal ko'rinishini Navoiy yuqoridagi baytda tasvirlaydi.

Ey sharaf avjida yuzung sham'i mehr,

Soyadek ul sham'g'a niliy sipehr. [1.1]

Shoir yorga (Muhammad s.a.v.ga) murojaat qilib, uning yuzini quyoshga o'xshatadi. Ul sham' bo'lgan Muhammad s.a.v.ga esa go'yo zangori osmon soyadek. Bu tasvir orqali payg'ambar yuzining nurliligi, bu nur butun olamni yoritishi, hatto osmon uning oldida soya kabi ekanligi, osmon yoritqichlari bo'lgan quyosh, oy va yulduzlarning nuri ul sham'dan nurafshon emasligi ta'riflanadi.

Sharaf burjini yorutub sham'i mehr,

Hamul sham'din ravshan o'ldi sipehr. [7.2]

Quyosh sham'i sharaf minorasini yoritdi, o'sha sham'dan osmon ravshan bo'ldi. Sharaf minorasini yoritgan u sham' Iskandarning timsoli bo'lib, uning adolati, qudrati, harorati olamni egallab, nuri yeru osmonni yoritadi. Iskandarning quyoshga o'xshatilishi bejiz emas, chunki quyosh yeru ko'kni, pastu balandni birday yoritadi. Mumtoz adabiyotda quyosh adolat ramzi hisoblanadi va shu sabab ham shoir Iskandarni adolatli shoh sifatida tasvirlash maqsadida unga o'xshatadi.

Shoir ijodida faol qo'llanilgan epitetlardan yana biri sham'i farog' bo'lib, farog'at sham'i, oy, Farhod, tinchlik (ozodlik, rohat, xursandlik, yorug'lik) sham'i kabi ma'nolarda foydalanilgan.

Ne maxzan, har duri sham'i farog'i,

Ne dur, ne sham', durri shabcharog'i. [2.1]

Shoir "Farhod va Shirin" dostonining hamd qismida Allohni madh etib, uning sifatlariga alohida ahamiyat beradi. Sham' va uning epitetidan uning Qoyyumligi, inson ko'nglini ishq gulshaniga aylantirganligini ta'riflashda foydalanadi. Ishq bu gulshanning xazinasini, u shunday xazinaki, har duri yorug'lik sham'i. Dastlabki misrada ishq sham'i farog' deyilgan bo'lsa, ikkinchi misrada buni inkor qiladi. U na dur, na sham'dir, balki chiroq kabi kechani yoritadigan durdir. Ishqni tasvirlashda shoir turli go'zal tashbehlardan foydalanadi. Buning sababi uning ilohiy ishq ekanligidir. U xazinalarning eng afzali va qimmatlisi, atrofni o'z nuri bilan ravshan etadiganidir.

Navoiy boshqa shoirlar va o'zi tomonidan kam foydalanilgan sham' obrazi epitetlarini ham devon va dostonlarida mahorat bilan qo'llaydi. Ularning ayrim namunalari shoirning o'z ijodida ham juda kam uchraydi. Ulardan biri sham'i jovid bo'lib, u abadiy (doimiy, hamisha, mangu) sham', quyosh ma'nolarida baytlarda uchraydi:

Tulu' etti chu ul raxshanda xurshid,

Adam shomig'a bo'ldi sham'i jovid. [2.2]

U quyoshning chiqishi porloq bo'lgani uchun yo'qlik shomiga abadiy sham' bo'ldi. Baytda sham' obrazi epiteti vositasida quyoshni abadiy sham' deb ta'riflaydi. Bu tasvirlar Allohning qudratini, uning osmon chiroqlarini qanday yaratganini ifodalaydi. Sham'i jovid birikmasi quyoshga nisbatan qo'llanilib, uning chiqishi porloqligi va yo'qlik shomida mangu sham' ekanligi ta'kidlanadi. Bu epitet mumtoz adabiyotda faol qo'llanilmaydi. Shoir ijodida bu kabi qator epitetlar borki, ular ham juda kam baytlarda keltiriladi.

Navoiy "Lison ut-tayr" dostonida badiiy adabiyotda juda kam qo'llanilgan sham' obrazi epitetidan foydalanadi. bu epitet sham'i mu'jizot bo'lib, bayrda mo'jizalar sham'i ma'nosida, asarning na't qismida keltirilgan:

Ra'yi chun ko'rguzdi sham'i mu'jizot,

Partavidin ravshan o'ldi koinot. [4.1]

Fikri uchun mo'jizalar sham'ini ko'rsatdi. Bu sham' shunchalar bo'ldiki, koinotni quyoshdanda ko'proq yoritdi. Uning nuri butun koinotni yoritadi. Shoir sham'i mu'jizot birikmasi orqali o'zining fikrini yanada badiiylashtiradi. Bu fikr sham'i payg'anbarimizning maqsadining timsoli bo'lib, unda Allohning yakkayu yagona ilohligi, undan boshqa yaratuvchi yo'qligi, but va lotni unga tenglashtirib bo'lmazligi nazarda tutiladi. Shoir bu tasvir orqali payg'anbarimiz amalga oshirgan ishlar haqida, ularning mohiyati haqida fikr yuritiladi.

Sham'i maqsad ham kam foydalanilgan epitetlardan bo'lib, maqsadni ifodalab keladi:

Kirdi ul majma' aro devonavor,

Sham'i maqsad vasfida parvonavor. [4.2]

Maqsad sham'i vasfida kuygan parvonadek u mijlis ichiga devona kabi kirdi. Baytda nazarda tutilgan maqsad Haqqa erishishdir. Bunda parvona talabida sobit, fidokor oshiq sifatida gavdalantiriladi va Hudhudga nisbatan qo'llaniladi. Maqsad sham'i birikmasi asar mazmunidan ilohiy ishq nuri bo'lib, unga intilgan solik parvona kabidir. Baytdagi parvona Hudhudga qiyosan keltirilgan bo'lib, u nafaqat murid, balki bir vaqtning o'zida soliklarning murshidi hamdir.

Yana bir kam foydalanilgan epitet sham'i davlatdir. U Davlat sham'i, saltanat qudrati ma'nolari qo'llanilgan va shoir ijodida ham juda kam uchraydi. Shoirning "Sab'ai sayyor" dostonida quyidagi baytda foydalanilgan:

Sham'i davlat falak yorutti anga,

Rub'i maskun qaror tutti anga. [6.1]

Uning davlat sham'i falakni yoritdi va butun yer yuzi uning nazoratida bo'ldi. Shoir sham'i davlat birikmasi qo'llash orqali saltanatning qudratini tasvirleydi. Baytda Bahromning saltanati juda qudratli, sarhadlari keng va hukmi ostidagi yerlar ko'p bo'lganligi haqida fikr yuritilgan. Davlat sham'i falakni yoritdi deya uning saltanatining kattaligi, qudratligiga ishora qiladi.

Shoir o'zining salafllari foydalangan epitetlardan ham foydalangan va asarlarida ularga qo'shimcha ma'nolar yuklagan:

Qilur da'viyi nur ul sham'i majlis,

Magar parvona shomimdin olubtur. [3.1]

(Majlis sham'i nurni da'vo qiladi) Shoyad parvona shomimdan o'libdir deya nur – majlis sham'i da'vo qiladi. Lutfiy tomonidan mahbuba, nur ma'nolarida qo'llanilgan sham'i majlis epitetini Navoiy Farhod ma'nosida ham istifoda etadi.

Lutfiy asarlari ko'p uchraydigan sham'i shabiston epiteti ham Navoiy ijodida qo'shimcha ma'nolarga ega bo'ladi. Lutfiy ularni yor, mahbuba ma'nolarida, Navoiy esa qo'shimcha Alloh, oy ma'nolarida ham qo'llaydi. Navoiy Lutfiy, Attor, Rumi, Sa'diy,

Hofiz kabi shoirlar tomonidan qo'llanilgan sham' obrazi epitetlariga qo'shimcha ma'no yuklab, ularning yangi qirralarini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sham' obrazi epiteti mumtoz adabiyotda, ayniqsa Navoiy ijodida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu obraz epitetlarining sonidan ham anglashilib turadi. Sham' obrazining bu qadar ko'p epitetlarga egaligining o'ziyoq shoir ijodida obrazning qiymatini ko'rsatadi. Navoiy ijodidan tahlilga tortilgan namunalar bilan birgalikda 100 dan ziyod qo'llanilgan epitetlar sham' obrazini turli rakurslardan tasvirlashda, uning badiiy qimmatini oshirishda, yangi tashbehlarining vujudga kelishiga, tasvirlarning orginalligi, ma'nolardagi yangilanishlar, muallif maqsadi va kayfiyatini ko'rsatishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror / To'plab nashrga tayyorlovchi: Aziz Qayumov. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2006. – 392 b. – (Boqiy satrlar.)
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin / To'plab nashrga tayyorlovchilar: Abduqodir Hayitmetov va Vahob Rahmonov. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2006.
3. Lutfiy [Matn]: g'azallar / nashrga tayyorlovchi M. Kenjabek. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 128 b.
4. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр: (Насрий баёни билан) / [Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ.; Тузувчи: Н.Раҳмонов; Сўзбоши муаллифи, изоҳ ва луғатлар тузувчиси: В.Раҳмонов]. – Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1991. – 464 б. – (Ўзбек адабиёти бўстони).
5. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Учинчи том. – Тошкент: Фан, 1988. 616 б.
6. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр: (Насрий баёни билан) / [Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ., Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов; Масъул муҳаррир.: Б.Ҳасанов]. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 544 б. (Ўзбек адабиёти бўстони).
7. Алишер Навоий. Садди Искандарий: (Насрий баёни билан) / [Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ., Масъул муҳаррир.: Қ.Тоҳиров]. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1991, – 832 б. – (Ўзбек адабиёти бўстони).